

Utbredt, utskjelt og utforsket

Folkebøker i Norge og skillingsvisesøsknene deres

Anne Sigrid Refsum
anne.sigrid.refsum@gmail.com

Abstract

Chapbooks ('folkebøker', *Volksbücher*) were the primary source of printed narrative material for people in Europe throughout the Early Modern period and far into the 19th Century. This article seeks to highlight the lack of research on the history of chapbooks in Norway and their influence on popular culture, literature and other art forms. The article provides the reader with a preliminary overview of references to usage and distribution of chapbooks throughout Norwegian history. As examples of the influence of chapbooks on Norwegian popular culture, the article describes and analyzes two chapbooks and the two print ballads ('skillingsviser') that were adapted from these chapbooks' stories: The story and subsequent famous ballad of The Wandering Jew Ahasverus, and the ballad of Alexander, son of a knight, an adaptation of the final story of the chapbook *Seven Wise Masters*.

Keywords:

- Chapbooks
- *Volksbücher*
- book history
- ballads
- popular culture

De glemte fortellingene

Tidlig i 1790-årene skrev Bernadeau de Bourdeaux følgende om franske leseres forhold til den litteraturen som kalles *Bibliothèque bleue*:

They are mad enough to return twenty times to these miseries, and when they speak of them (which they do very willingly), they recite to you, so to speak, word for word [from] their books. I have remarked that, when a peasant has a book at his disposal on a holiday, he prefers reading to the tavern, although the use of the latter is very familiar to him on days of rest (sitert i Chartier 1987:262).

Leserne av slike fortellinger hadde altså en appetitt på bøker som overgår lysten på alkoholholdig drikke. De små bøkene med «these miseries» – fortellinger om kjærlighet, magi og riddere, trykt og solgt over hele Europa – inspirerte franskmennene til intensiv lesning, utenatføring og viderefortelling. Disse fortellingene ble også lest og brukt i Norge.

Nyere skillingsviseforskning har vist at skillingsvisene var mer utbredt og mangfoldige i Norge enn tidligere antatt, også på 16- og 1700-tallet.¹ I kildemateriale som beskriver distribusjon og resepsjon av skillingsviser, enten det dreier seg om lovgivning eller lærdes kritikk av allmuens smak, nevnes folkebøker og skillingsviser konsekvent som to sider av samme fenomen.

1. Se f.eks. Brandtzæg og Strand, red. 2021

Folkebøkene og skillingsvisene lå i de samme kurvene visekoner og kurvemadamer gikk rundt med og solgte fra, og derfra havnet de i de samme frakke- og forklelommene.

Folkebøkene stod for påfyll av møter med mytiske versjoner av Israel, Egypt og Roma, og var et felleseuropeisk narrativt materiale som bandt Norge og norsk folkekultur sammen med resten av verden, men disse fortellingene er langt på vei glemt i dag. Men sporene etter dem finnes også her i landet, i folkediktning og tradisjonskunst (se Visted 1952:357) – og i skillingsvisene.

Denne artikkelen setter søkelys på bruken av folkebøker i Norge, og gjør noen nedslag i norsk folkebokhistorie. To svært avholdte og utbredte folkebøker, fortellingen om Jerusalems skomaker, og romanen *De syv Vise Mestres*, er eksempler på hvordan slike fortellinger fant veien inn i andre sjangre. Artikkelen presenterer og analyserer derfor også to skillingsviseadaptasjoner av disse to folkebøkene.

Hva er en folkebok?

Folkebøker er en fellesbetegnelse på prosafortellinger utgitt fra 1400-tallet til 1800-tallet. De ble utgitt i små hefter, solgt billig, og var lett tilgjengelige på markeder, torg og gjennom kolportasjehandel. Fortellingene preges av anonymitet, mange baserer seg på middelalderromaner og de samme tekstene har vært utgitt på ulike språk over hele Europa. På engelsk kalles de *chapbooks*, på fransk *Bibliothèque bleue*, på italiensk *libri tascabili*, på spansk *literatura cordel*, på tsjekkisk *kramářské tisky*. Vi kan se på folkebøkene som skillingsvisenes prosasøsken, da de har vært henvendt til samme publikum, distribuert på samme måte, møtt samme kritiske resepsjon og blitt tilsvarende forbigått i forskningen.

Betegnelsen 'folkebok' stammer fra romanikken, og er problematisk fordi den beskriver

et ganske heterogent repertoar av tekster. I 1807 gav tyske Joseph Görres (1776–1848) ut boka *Die deutschen Volksbücher*, hvor han omtalte til sammen 49 bøker. Utvalget bestod av spådomsbøker, bibelhistorier, ridderromaner, komedier, myter, fabler, historiske romanser og didaktiske verker. Fellesnevneren for disse bøkene, mente Görres, var at de var muntlige fortellinger fiksert i skrift som gav uttrykk for essensielle sannheter skjult under et tilsynelatende naivt ytre, derav forstavelen *Volk* – som i folkeviser og folkeeventyr (Wingård 2011:40). Görres' tanke om folkebøkernes opphav er senere tilbakevist, og begrepets feilaktige grunnlag har ført til diskusjoner om ordbruken. Da bøkene var i bruk gikk de under navn som legender, krøniker eller historier. Tysk forskning i dag anvender begrep som *Prosaroman*, *früher Deutsche Historie* eller *Historienbücher*, som var datidens kallenavn på slike bøker (Wingård 2011:66). De danske bokhistorikerne Henrik Horstbøll og Charlotte Appel omtaler gjerne folkebøker som 'små historier'.

Den svenske litteraturviteren Rikard Wingård påpeker at et problematisk aspekt ved folkebok-begrepet ikke bare er den romantiske ideen som skapte det, men også det romantiske synet på hva som forener disse verkene (2011:71). Görres' sjangermessig og tematisk lite helhetlige samling av folkebøker var imidlertid en del av en lang tradisjon hvor de samme bøkene dukker opp i forlagskataloger eller med betegnelsen *libri vulgares* (Wingård 2011:71). Roger Chartier (1987) har også vist at franske billigbøker for allmuepublikum, kalt *Bibliothèque bleue* på grunn av de lett gjenkjennelige blå forsidene, helt fra begynnelsen hadde et heterogent preg hvor almanakker, helgenvitaer, ridderromanser og læreverker inngikk (177–178).

Det dannet seg altså en slags kanon av folkebøker som kommer til syne i forlags-

kataloger, i resepsjonen av disse bøkene og lovgivning som omhandler dem, og i salgsannonser. I Norske Intelligensseddler onsdag 30. oktober 1793 annonserer bokhandler A. Diurendahl for «Indhæftede Historier for Liebhabere», som «den skjønne Magelona og Peder med SølvNøglen», «Ulspeils Historie», «Fortunatus Pung og hans Ønskehat», «Melusina og hennes 10 forunderlige Sønne», og «Kong Apollonius». Disse titlene har på det tidspunktet vært trykt og solgt, i tilsvarende format, over hele Europa i mer enn 200 år, også i Norge.²

Utforsket: Liten norsk folkebokforskningshistorie

Den mest rikholdige kilden til kunnskap om folkebøker på norsk er nettsidene til forfatteren Per-Erik Skramstad (gravgaver.no). Arne Apelseth oppsummerte statusen for forskning på dansk-norske folkebøker presist da han skrev at «med få unntak er slike skrifter ein del av den norske lesehistorie som litteraturhistorier ikkje kjenner til og som litteraturforskarar ikkje forskar på» (2004: 246).³ I Norge er forskningen på folkebøker nærmest ikke-eksisterende. Foruten tre-fire sider om folkebøker i Jostein Fets *Lesande bønder* (1995) og *Den gløymde litteraturen: gamle bøker og skrifter i privat eige på Sunnmøre* (2015), i Apelseth (2004, 2005), og i en masteroppgave om leiebibliotek i Norge (Johnsen 2013), finnes noen få artikler der en folkeboktekst er brukt (f.eks. Hodne 1992). En masteroppgave om *Den skjønne Melusina* (Tidemand 2023) er den eneste norske fagteksten som faktisk handler om en folkebok. Innenfor folkloristikkfeltet

blir folkebøker, og særlig spesifikke titler, stadig nevnt, for eksempel i forbindelse med norske eventyr (se Bø et al. 1982), men uten nærmere redegjørelse for hva folkebøkernes fortellinger går ut på eller består av.

Oversiktsverk i litteratur- og kulturhistorie bærer preg av den manglende grunnforskningen, hvis de nevner folkebøker i det hele tatt. Eldre litteraturhistorieverk som Francis Bulls *Norges litteratur: Fra reformationen til 1814* (1924) omtaler folkebøkene over flere sider og plasserer dem i en kultur- og litteraturhistorisk kontekst, men ingen tekster presenteres eller analyseres. Snarere vier Bull mye plass til Ludvig Holbergs parodiverk *Peder Paars* (1719–20). Senere verk som *Norges kulturhistorie* (1980) og Edvard Beyers *Norsk litteraturhistorie* (1982) nevner folkebøker i ett avsnitt eller enkeltsetninger, og de nyeste ikke i det hele tatt (for eksempel Andersen 2012). Det er en tendens som går i motsatt retning av den forskningsmessige interessen for allmuekultur, kvinnekultur og «the great unread» (Cohen 2002, Moretti 2006). Forklaringen kan muligens være at blant Bulls lesere i 1924 – muligens gjaldt det Bull selv, som var født i 1887 – kan det ha vært folk som faktisk husket folkebøkene, mens disse fortellingene og deres materialitet forsvant fra bevisstheten i senere generasjoner når de ikke ble kunnskaps-tradert gjennom forskning og formidling.

Folkebøkene er i stor grad dansk-norsk fellesarv, og det kunne vært mulig å støtte seg på dansk folkebokforskning. Den begynte i 1816 med Rasmus Nyerups *Almindelig Morskabslæsning i Danmark-*

2. Titler som *Den skjønne Melusina*, *Marcolfus*, *Fortunatus*, *Faust*, *Uglspeil* eller *Pidpais fabler* må forstås som en slags typebetegnelse, da det finnes litt ulike tekstvarianter og varierende titler.

3. Symptomatisk for den norske interessen for folkebøker er at Universitetsbiblioteket i Oslo utgave av *De syv vise Mestre* (trykt i *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Aarhundrede Andet Bind* fra 1916), en av historiens mest leste og solgte folkebøker (se under), fortsatt hadde mer enn halvparten av sidene ukuttet da undertegnede lånte den i 2024. Den har altså aldri blitt lest i sin helhet.

Norge igjennom Aarhundreder. Carl Elberlings *Danske Folkebøger* (1867) var den første danske utgivelsen som skulle heve folkebøkene opp fra det allmuemarkedet de da befant seg i, ved å samle dem i større bøker (Horstbøll 1999:195). Elberling knyttet folkebøkene til Svend Grundtvigs prosjekt rundt folkeviser og andre folke-minner (Horstbøll 1999:196). Da R. Paulli, J. P. Jacobsen og Axel Olrik gav ut *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Aarhundrede* (1915–36) var det en teksthistorisk fornem og skjelsestende utgivelse som forskningshistorisk lå i forlengelse av Rasmus Nyerups arbeid (Horstbøll 1999:198). Elberlings bok ble anmeldt i norske aviser, men med vektleggingen på bøkens *danskhet* mer enn femti år etter 1814, førte ikke det til noen oppvåkning i Norge.

Moderne dansk forskning på folkebøker byr heller ikke på et stort repertoar å hente fra. Bokhistorikerne Henrik Horstbøll og Charlotte Appel har interessert seg for bokmarked og lesning i Danmark fra reformasjonen til 1800-tallet generelt. Horstbølls avhandling *Menig Mands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840* (1999) tar eksplisitt ikke for seg norske forhold. Han har for øvrig publisert tre artikler om «små historier». Charlotte Appels store verk *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001) studerer heller ikke folkebøker eller norske forhold spesifikt. Det er sveitsiske Anna Katharina Richter som har levert den nyeste forskningen på danske folkebøker, med avhandlingen *Transmissionsgeschichte. Untersuchungen zur dänischen und schwedischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit* (2009). Svensk folkebokforskning har vært noe mer aktiv, representert ved for eksempel Rikard Wingårds avhandling *Att*

sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionestetik (2011).

Vi ser at forskningsinteressen for folkebøker i Norge har vært minimal. Folkebøkernes paneuropeiske opprinnelse og status som underholdningslitteratur kan ha bidratt til en slik nedprioritering. Imidlertid er det ingen tvil om at de også i norsk sammenheng hadde betydelig utbredelse og innflytelse.

Utbredt og utskjelt: Liten (dansk-)norsk folkebokhistorie

Verdens litteraturhistorie (1986) omtaler folkebøkene på 15- og 1600-tallet slik: «således ble Norden *bombardert* med folkebøker – i sær på dansk – som var trykt i romanfabrikkene i Tyskland, og i Norge, Sverige og Island leste man dem på tysk og dansk før lokale boktrykkere begynte en nasjonal produksjon» (Boll-Johansen 1986:37, min utheving). De tilgjengelige folkebok-utgavene i Norge er stort sett trykt på 17- og 1800-tallet, men det skyldes ikke at de ikke fantes på norsk jord før den tid. Referansene til nordmenns folkebokkonsum er mangfoldige, og inkluderer kritisk resepsjon, lovgivning og konkrete referanser.

Det er ingen grunn til å anta at det norske bokmarkedet på 15- og 1600-tallet var vesensforskjellig fra det danske, selv om det var mindre. Både skillingsvisearkivene og visesamlinger som *Peder Rafns visebok* (1641) viser at et mangfold av visetrykk, og dermed også folkebøker, var tilgjengelige i Norge såvel som i Danmark.⁴ Bokførere som drev kolportasjehandel med bøker og viser var aktive i Norge fra reformasjonen av (Tveterås 1950:36). Et eksempel fra 1580-årene: Danske Wulf Bokbinder sendte sin underordnede Jacob Nielsen til Norge med

4. Se også de ulike visetrykkene fra 15- og 1600-tallet i NTNU Universitetsbiblioteket, digitalisert på <https://skillingsvisene.hf.ntnu.no/>

bøker til det norske markedet. Som betaling fikk han tømmer som skulle selges i Nord-Tyskland (Appel 2001:465).

Allerede før 1600 var folkebøkene utbredt. I Universitetsbiblioteket i Bergen har de et eksemplar av Rasmus Hansen Reravius' (ca. 1530–1582) bønnebok fra 1575, hvor han beklager «at mange naar de skulle vandre / enten til Land eller Vand / da kiøbe de sig Vgelspegels Historie / Sigismunda / Roluagen oc Huilebøger, som de kalde / oc andet saadant Gieckeri / aff huilcke Vngdommen lærer ickon all Løstgighed» (sitert i Appel 2001:397). Reravius hadde selv i yngre år oversatt Vnge Karlis oc Drengis Speiel, senere kjent under tittelen *Vilbaldus* (Appel 2001:397). Reravius uttrykker en bekymring for befolkningens lesevaner som skulle vedvare i flere hundre år framover.

Salg av verdslig underholdningslitteratur hadde tydeligvis skapt store nok problemer i løpet av de hundre årene som var gått etter reformasjonen til at Kristian IV så seg nødt til å sende ut et åpent brev datert 1. oktober 1638:

Eftersom vi komme i forfaring, hvorledis **underskedlige bøger och skrifter, som uldspild og deslige**, saa och letferdige boeleviser och andre utienlige viser, **digt, fabbel, eventyr och ublue kierligheds bøger** endoch i kierkerne paa mange steder udi vore riger Danmark och Norge mange til stor forargelse at selgis, uanset der allene bøger fald skulle holdis och saadanne skrifter, som til opbyggelse tienne kunde og icke til forargelse och nedbrydelse, daa endog paa ingen steder her udi vore riger bør at lidis letferdige och forargelige bøger, dog paa det icke allene saadanne ublue skrifter och viser, meden och **ald anden fabelverk, uldspild och eventyr** af kierker nu først kan vorde afskaffet (Secher 1909:735–36, mine uthevinger).

Handelen med bøker hadde særlig foregått foran kirker og i sidekapell, og der sømnet det seg ikke med «fabelverk» og «eventyr». Kongens utspill førte først og fremst til endring av forutsetningene for salg av «underskedlige bøger och skrifter». «Uldspil», den danske oversettelsen av *Till Eulenspiegel*, den konkrete folkeboka som brukes som representant for de «forargelige bøger», fortsatte å være i salg helt fram til slutten av 1800-tallet. Appel kommenterer at de unyttige underholdningsbøkene ikke ble forbudt, som man kanskje skulle tro, men at handelen med verdslig litteratur ble forflyttet til byenes bokbindere og omreisende kramkarer (2001:408).

Hvem kjøpte og leste folkebøker? Appels undersøkelser i danske skifteprotokoller og bokbeholdninger på 1600-tallet viser at de både fantes i kjøpmanns- og rådmannskretser og i håndverkerkretser (2001:766). Men også de fattigste gledet seg over slike «små historier»: Blant Appels mest interessante funn er den lille nekrologen over Mette Jensdatter, som døde i 1688, skrevet av presten Johannes Røde i Vonsild i Kolding. Av Mettes bror Erik hadde presten Røde hørt at Mette var tjenestepike, og så fattig at hun var fritatt fra å betale skatt. Da hun døde var hun på vei til markedet hvor hun skulle kjøpe en bok, som presten antar var *Peter med sølvnøglene*, og for å få til det hadde hun lånt penger av sin bror (Appel 2001:16). Appels videre undersøkelser i prisene på billige bøker viser at de kunne skaffes for samme kostnad som et par strømper eller en gammel tinntallerken, alt etter bokas størrelse og stand, og man kunne få dem på kreditt eller betale i naturalia. Tilgjengelighet var heller ikke noe stort problem, da omreisende kramkarer hadde landsbygda i Danmark som sitt marked (2001:17, 540).

Hva så med Norge, hvor avstandene var betraktelig større? Bekymring over folke-

bøkernes innflytelse tyder på at de fant veien rundt i norske bygdelag også. I *Nordlands Trompet* (skrevet omkring 1678–90) bruker Petter Dass en referanse som i dag er ukjent for de fleste: Han advarer mot å «Henselge til gammel Ugartiloks Slegt / Og vælge Marcolphum til Frende». «Ugartilok» viser til Utgards-Loke, mens Marcolfus var kjent for Dass' publikum fra en fortelling der han på karnevalessk vis setter kong Salomos visdom på prøve med en rekke underfundig dumme spørsmål. Apelseth har analysert denne referansen og kommenterer at Marcolfus-figuren var en som gjorde narr av autoriteter, lærdom og dannelsen, «kjent som ein munnrap, situasjonsdyktig kjeltring». Slike figurer og fortellinger var ikke i tråd med Dass' sivilisasjonsprosjekt (2004:244).

Et vedlegg til en supplikk til kongen i 1714 fra «Sjustjerne-prestene» i Romsdals Amt ber om reformer som skulle inneholde at «Boghandlere maatte det være forbudt at føre og selge i Landet horeviser, Fabler, Lucidarius, Sybille Spaadom, og andre Bøger, som enten vare mod Guds Ord og Sæder eller [...] endogsaa saadanne, som indeholde vederstyggelige heterodoxier» (Danske Kanselli 1714, sitert hos Fet 1995:48). Fet mener supplikken er et indirekte vitnemål om at det rundt 1700 må ha vært en viss trafikk av bokførere som reiste rundt med folkebøker, viser og andre småtrykk.

Det ble ikke noe forbud i Romsdal, men enkelte folkegrupper ble sett på som lett-påvirkelige nok til at det var nødvendig å skjerme dem fra skillingsviser og folkebøker, som sett i reskriptet av 27. september 1726:

Fremdeles skal Præsteskabet i Finmarken, Nordlandene og Thronhjems Amt, hvor Missionen paagrændser, med al Flid holde deres Christendom, at ikke Nogen, [...], skulde være de nys omvendte Finner og

Lapper til nogen Fortræd eller Forargelse; til den Ende ogsaa hermed strengeligen forbydes, at forargelige og forfængelige Bøger og trykt Tant, saasom St. Peders Rejse, Sybillæ Spaadom, Lucidarius, Skjemt og Alvor, og flere andre deslige Digte, samt forfængelige Viser og Legender, maae herefter ikke henføres eller forhandles i Nordlandene, Finmarken og Thronhjems Amt, under Confiscation og Straf, som Lands-Loven over forargelige Bøgers Forhandling siger (Wessel-Berg 1841:488, min utheving).

De samene som var blitt kristne i forbindelse med misjonsinnsatsen i samiske områder ble regnet for å være ekstra mottagelige for storsamfunnets fristelser, enten det var snakk om brennevin eller skillingsviser og folkebøker.

Disse forsøkene på å stramme inn salget av folkebøker på begynnelsen av 1700-tallet kan ses på som en reaksjon på en produksjonsøkning og allmenngjøring av underholdende historier i trykt form i løpet av 1600-tallet. Fet (1995) regner med at utover på 1700-tallet må antallet bøker i omløp ha økt betraktelig, blant annet på grunn av mer utbredte leseferdigheter. Eksempelvis erfarte boktrykker og opplysningsmann Sivert Aarflot, da han var omgangsskolelærer i 1780-årene, at folk leste bøker som «fik Navn av enten Krøniker eller Parabler. Af saadanne forefandtes Holger Danske, Keiser Octaviani, Fortunati Pung og Ønskehat, Uglespil etc.». Fet poengterer at Aarflot syntes disse bøkene hadde «verdi som fortellingsemne blant bøndene», og at også Aa. O. Vinje viser i *Storegut* (1866) hvordan narrativt materiale fra folkebøker var en levende del av den episke tradisjonen i Øvre Telemark på 1770-tallet (243–245).

I 1771–72 ble den første norskproduerte folkeboka, *En tragoedisk Historie om*

den ædle og tappe Tistrand, Hertugens Sønn af Burgundien, og den skønne Indiana, den store Mogul Keiserens Daatter af Indien, publisert som føljetong i Norske Intelligensseddler, og i 1775 kom den første helhetlige utgaven, trykt i Christiania. Jonna Kjær (1994) peker på et stort antall norvagismer i språket, og slutter ut fra det at den endog er diktet i Norge (84). Boka er en avart av en større tradisjon av folkebøker om Tristan og Isolde, satt i eksotisk orientalsk miljø og preget av tidens realpolitiske virkelighet. Den nøy enorm popularitet, og gikk raskt inn i den muntlige fortellertradisjonen. Camilla Colletts (1843) lokale eventyrtellerske Sara Sandmark hadde den på repertoire: «Ingen kunde fortelle det deilige Sagn om Tistrand og Indiana mere bevægeligt end hun». Den dukker også opp som et av skolemesterens komiske forslag til eventyr i «Høyfjellsbilleder» i *Norske Huldre-eventyr og folkesagn* (Asbjørnsen 1848). I løpet av 1800-tallet ble den trykt minst tjue ganger, og den var i trykken helt fram til 1927. Det finnes tre svenske versjoner og seks islandske oversettelser (Driscoll 2011).

Mot slutten av 1700-tallet begynner salgsannonsene for folkebøker, som fra Diurendahls bokhandel (se over), å dukke opp i avisene, og folkebøkene ser ut til å være mer utbredt i Norge enn noensinne. Det gjelder ikke bare hos bøndene, men også hos klientellet i Diurendahls leiebibliotek i Christiania, hvor folkebøkene dominerer utvalget (Johnsen 2013:57). Bekymringen for den unyttige litteraturens utbredelse viser seg også hos opplysningspresten Claus Frimann. I forordet til *Almuens Sange* (1790) skriver han:

Hvor slet Bønder, eller Land-Almuen, paa de fleste Steder her i Landet, ere forsynede

med Læsning, som kan tiene dem til nogen nyttig Tidsfordriv, skulde neppe nogen anden troe, end den, der kommer i deres Huse. I det Historiske Fag ere Ugelspegel, Ugelspegels Overmand, Pilati Historie, Griseldis, Apollonius, Holger Danske, og fleere af samme Suurdei (III).

Det hjelper ikke. De samme tekstene skaper hodebry for de lærde i 1790 som i 1575, og de har i stor grad beholdt innhold, format og distribusjonsform gjennom hele perioden, men forplantet seg til andre sjangre og medier. I eksemplene som følger skal vi se hvordan noen kjente folkebøker i løpet av 1700-tallet ble adaptert til skillingsviserform.

Den «sanne» historien om Jerusalems skomaker

Folkeboka om Jerusalems skomaker, *Sandru Beskriffuelse Om en Jøde / som vaar Fød og Baaren til Jerusalem ved naffn Ahaswerus, huilcken Personligen haffuer været nærværendis til stede / Da Christus er bleffuen Kaarsfist oc indtil / denne tid / udaff den Almectigste Gud / ved Liffuet er bleffuen oppeholden* (1631), er en kort tekst på ni sider, mer som en pamflett, preget av journalistisk form og autenticitetsmarkører.⁵ Boka oppgir at historien som fortelles er selvopplevd av biskopen Paul von Eitzen (1521–98), «en Doctor udi den hellige Skriff / oc Bischof til Slesswig» (DF1:182). Informasjonen er altså annenhånds, men heves over vandrehistorien ved hjelp av kildens autoritet.

En søndag Paul von Eitzen var i kirken i Hamburg, skal han ha sett en mann stå rett overfor prekestolen. Mannen hadde hår til skuldrene, og selv om det var midt på vinteren var han bare ikledd et par fillete bukser og en livkjortel, samt en kappe som rakk

5. Heretter omtalt som *Ahasverus*-boka. Trykt i Jacobsen og Paulli *Danske Folkeboeger i det 16. og 17. Aarhundrede Første Bind* (1916), heretter referert til som DF1.

ham ned til føttene. Han så ut til å være omtrent femti år gammel, og gjennom hele gudstjenesten lyttet han andektig og sukket når Jesu navn ble nevnt.

Doktor von Eitzen og skolemesteren i Hamburg oppsøkte siden mannen for å finne ut mer om ham. Mannen forklarte at hans navn var Ahaswerus, han var skomaker født og oppvokst i Jerusalem, og at han personlig hadde vært til stede da Kristus ble korsfestet. Han kunne gi en forbløffende detaljert skildring av hendelsene rundt Kristi dom og korsfestelse, og om regime-skifter i «de Orientalske Lande» mange hundre år tilbake, og særskilt om hvordan Kristi apostler hadde levd og dødd (DF1:184). Da Jesus ble stilt for retten, hadde han, som mange rundt ham, regnet ham for å være en kjetter og dommen for å være rett. Da Jesus var på vei til Golgata stod han derfor klar, med sitt minste barn på armen, for å se ham komme forbi. Jesus forsøkte å hvile seg ved Ahaswerus' hus, men Ahaswerus ba ham pakke seg bort og «dreff hand den HERre Christum hasteligen og udi vrede aff sted» (DF1:185). Da sa Jesus til ham: «Jeg vil her staa oc huile / men du skalt gaa indtil den yderste dag» (DF1:186).

Ved disse ordene måtte skomakeren sette sitt barn ned og kunne ikke bli der han var. Han ble vitne til korsfestelsen, men siden hadde han ikke sett verken kone eller barn. Etter mange år kom han tilbake til et Jerusalem som lå i ruiner. Da begynte han å vandre verden rundt, noe han var nødt til å gjøre til «it Leffuendis Vitnisbyrd mod Jøderne. Paa det de Wtroendis oc Wgudelige / skulle Christi Død og Pine ihukomme / oc dennem til plict oc bod Igien omuende» (DF1:187). Paul von Eitzen og skolemesteren i Hamburg kunne bekrefte at «all forneffnde hans tale / sandru at være» (DF1:187).

Etter samtalen holdt skomakeren seg stille. Han forsynte seg med måtehold om

han ble invitert til å spise, og tok bare imot to skilling når han ble budt penger. Hvis han fikk mer enn det, gav han det til de fattige, og sa at Gud ville forsørge ham. Siden har man ikke sett hvor han ble av, men han snakket det lokale språket uansett hvor han kom. Mange kom for å se ham i Hamburg, for han talte «met synderlig Andact» om Gud og med store sukk når Guds eller Jesu navn ble nevnt (DF1:189). Spesielt reagerte han på bannskap og sverging ved Guds navn og død med mange sukk, og sa med stor iver:

O du ælendige Menniske / O du ælendige Creatur / skulde du saa din HERre og Guds Marter og Pine saa slemmelig miszbruge / haffde du ligeruitz som Ieg / udi egen Person seet / hvor tung og suur den Herre hans Saar / oc Wunder vaar bleffuen hannem / for din saa vel som oc for min skyld / du skulle fast heller lade gjøre dig selff stor skade oc vee / end du forgæffuis saaledis skulle misbruge hans Hellige Naffn (DF1:189).

Fortellingen og dens vektlegging av autentisitet gir en forsterkende kraft til Ahaswerus' forkynnelse og formaninger. Leseren plasseres bare tre ledd fra Frelseren selv: Ahaswerus var øyenvitne til korsfestelsen, og mellom ham og forfatteren står bare Paulus von Eitzen.

Den ukjente og muligens fiktive Chrystostomos Dudulæus Westphalus står som forfatter av teksten. Han går god for tekstens sannhetsgehalt ved å rapportere at dette hadde Paul von Eitzen fortalt «mig og mange got Folck flære» (DF1:190). Andre troverdige vitner finnes også, «baade aff ypperlig Herre Stamme / saa vel som oc Adels Personer», i England, Frankrike og Italia (DF1:183). Flere av Westphalus' venner har sett Jerusalems skomaker i egen

person. I 1575 ble han observert i Madrid av Her. Secretarius Christoffer Krausse og magister Jacobus von Holstein, som var der i diplomatisk ærend, og «en Sandru Person» fra Strasburg har sett ham i Østerrike (DF1:190).

Den vitnesbyrd-orienterte formen til *Ahasverus*-folkeboka kamuflerte fortellingens opphav og stimulerte folketroen. Den tyske originalutgaven av *Ahasverus*-boka (1602), har tydelig inspirasjon fra munkene Roger Wendovers *Flores Historiarum* og Matthew Paris' *Chronica Majora* fra 1200-tallet, hvor Ahasverus-figuren har navnet Cartaphilus (Nyrop 1907; Cole 2015). Historikeren Richard Coles gjennomgang av de ulike trådene i tradisjonsveven oppsummeres med at «the chapbook proved hugely influential, and to date, there is almost no Scandinavian Cartaphilus folklore that remains untouched by it» (Cole 2015: 230).⁶ Ørnulf Hodne (1992) gjorde en gjennomgang av tradisjonsmateriale i Norsk Folkeminnesamling til en artikkel i tidsskriftet *Ung teologi*.⁷ Alle landsdeler er representert, og Hodne konkluderer med at tradisjonen må ha vært vidt utbredt. Det legges vekt på at det dreier seg om en skomaker, og at han er gammel og stygg. «Han gråter over sine synder, synger ei vise om seg selv, formaner andre til ikke å spotte Kristus, bøyer kne på kirkegulvet og mumler en bønn eller holder en preken» (Hodne 1992:19). Alle disse kjennetegnene ved Ahasverus-figuren er beskrevet i folkeboka.

Autentisitetensmarkørene i *Ahasverus*-boka bidro til at deler av befolkningen oppfattet fortellingen om Jerusalems skomaker som en sann historie. På grunn av dette så Ludvig Holberg seg nødt til å bruke tid på fortel-

lingen om «Asveru» i *Jødisk Historie* (1742). «Det kunde vel lægges til Last at anvende et heelt Capitel af et saa alvorligt Skrift paa denne Materie,» forklarer Holberg, «Men, saasom ikke alleene læge, men ogsaa mange lærde Folk have fæstet Troe til denne Historie, saa har jeg ikke gandske kunnet forbigaae at tale om den omtvistede Jerusalems Skoemager» (Holberg 1742: 718). Oppfatningen om fortellingens sannhet var altså utbredt på tvers av samfunnsklasser og utdannelsesnivå. Pastor Blicher i Randlev beskriver et møte med en jysk bondekone som var helt sikker på at Jerusalems skomaker fantes i tidsskriftet *Iris* (1796):

Jerusalems Skomager kender Alle (her) af Renomé og Mange af egen Læsning. – Jøsses! Faar! spurgde mig forleden en Kone meget alvorlig – æ han et rele te? Faa Som saje næj, aa a sæjer jou. – Jeg forsikrer Jer i al Sandhed, at det er bar Pure Digt. – Aa de kand a slet et trou. A hå kund en udenad sien a var et beth jæn:

En Skomager har jeg været
Boet i Jerusalem;
Christus haver jeg vanæret,
Var en gudsbespotter slem. – (sitert i Nyerup 1816:181)

Den visa har hun kunnet siden hun var bitte liten, sier kona. Visa det er snakk om, er *En sandfærdig Beretning om Jerusalems Skomager, kaldet Hasverus, som nu i over sytten hundrede Aar haver vandret af et i et andet land, og efter Beretningen skal være seet udi adskillige Provindser, udi Danmark og Norge, og med det første er forventendes til Smaalandene*. I NTNU Universitetsbiblioteket og Nasjonal-

6. Cole viser imidlertid også hvordan islandske kilder taler for en allerede eksisterende vandrende jøde-tradisjon på Island da *Ahasverus*-boka kom dit.

7. Det ligger én variant av AT-type 777 Jerusalems skomaker i Norsk Folkeminnesamlings sagn- og eventyrkart, se https://www2.hf.uio.no/eventyr_og_sagn/index.php?id=%2052577.

bibliotekets skillingsvisesamlinger finnes til sammen 7 separate trykk, som daterer seg fra 1840- til 90-tallet, men tekstens bruk av «i sytten hundrede Aar» viser at den er minst hundre år eldre, noe som ville stemme med at den jyske bondekona har kjent den siden barndommen. Den er også skrevet ned fra muntlig tradisjon i Luster og i Vest-Agder (Hodne 1992:21).

Visa kombinerer *Ahasverus*-bokas journalistiske tendens med skillingsvisenes appell til emosjonell identifikasjon. Visas paratekst gjenspeiler folkebokas autentisitetserklæring, og handlingsforløpet er det samme. Den detaljerte tittelen er lik i alle kjente trykte utgaver, og har de nyhetsformidlende skillingsvisenes karakteristiske vektlegging av steds- og tidsangivelse, noe som bidrar til å øke visas troverdighet. «Med det første er forventendes til Smaalandene», her forstått som at han vil ankomme Østfold fra Sverige, gir visa en umiddelbar aktualitet som er typisk for nyhetsviser (se f.eks. Brandtzæg 2021, Refsum 2023).

Selve teksten er adaptert til å fortelles av en jeg-person. Det store flertall av skillingsviser har en sanglyrisk henvendelse fra en eksplisitt eller implisitt førsteperson, en tendens som kan begrunnes i visenes performative karakter (se Refsum 2023). Den som synger visa, *sangerleseren*, har i framføringsøyeblikket eierskap til teksten, dens betydningsinnhold, og dens emosjonelle uttrykk. «Jeget» blir både sangerleseren selv og jeg-fortelleren i teksten, og på den måten skapes en følelsesmessig identifikasjon mellom den som synger og visas fortellerstemme. Sangerleseren *blir* Jerusalems skomaker. Visa åpner med skillingsvisenes klassiske minstrelstrofe, som forbereder en lytter på sang-fortellingen som kommer:

Se herhid, O Christen Øie,
bøi dit Øre og hør til,

Mærk og agte meget nøie,
Hvad jeg dig fortælle vil,
Jeg vil intet gaa forbi
Men for dig bekjende fri
Alt mit Levnedsløb og Maade,
Bed Gud om sin Aand og Naade.

Jeg-fortellerens eksempelfunksjon nevnes i den andre innledende strofen til visa: «Derfor maa jeg nu omvandre / Mig til Straf som Speil for Andre». Siden forteller jeg-personen om hvordan han spottet Kristus og ble dømt til å «Gaa omkring i alle Land, / Ja indtil den sidste Dag / Skal du vandre med stor Plag' / Uden Hvile, uden Leie / gennem mange vildsom Veie».

Viseteksten skiller seg fra folkeboka ved å detaljert beskrive alle stedene og landskapene jeg-personen har vandret i, og til en viss grad appellere til medynk fra sangere og lyttere:

Jeg har udi Norges Rige
Lidet meget Frost og Kuld'
Over høie Bjerg maa't stige,
Angest, bange, sorrigfuld.
Sverigs Rige jeg ogsaa
Dette Aar beskue maa,
Udi Stockholm, Hovedstaden
Er jeg seet paa alle Gader.

Avslutningen på visa er fortrøstningsfull og stemmer den om til en lovsang: «Jeg fornøiet er i Gud / Han min Synd vil slette ud. / Og mig til sin Himmel tage / Efter disse Jammerdage». Tilsvarende formuleringer kan vi se i religiøse skillingsviser fra 17- og 1800-tallet. Slik har visa tilpasset fortellingen om Jerusalems skomaker til skillingsvisenes typiske sjangertrekk.

Skillingsviserevisjonen av fortellingen om Ahasverus gav den fornyet aktualitet. Salgsannonnene for folkebøker på 17- og 1800-tallet viser ikke at denne teksten var i

salg i samme format som tidligere. Som post-reformatorisk skrift på 15- og 1600-tallet appellerte nok Westphalus' sannferdige vitnesbyrd mer til publikum enn i senere, mer sekulariserte, århundrer. Skillingsvisa gjør Ahasverus til en sympatisk figur med en spennende fortid, og fortellingen blir mer god historie enn forkynnende tekst. I neste folkebok-vise ser vi en lignende forskyvning av funksjon og tematikk.

En Ridders Søn ved Navn Alexander

Folkeboka *De syv vise Mestres* er blant de mest omtalte folkebøkene uansett språk, en spydspiss i folkebok-kanon med soleklar plass blant *Top Ten Fictional Narratives in Early Modern Europe* (Schlusemann, et al. 2023). Per Olof Bäckström (1845) åpner sitt verk om svenske folkebøker med nettopp *De syv vise Mestres*, og skriver i innledningen at «[a]f alla sagor, som letat sig väg till våra bygder, är denna icke blott den ursprungligen äldsta, utav äfven den vidsträckast spridda. I sistnämde hänseende torde inom hela sago-litteraturen knappast finnas dess like». Görres omtaler den som en roman hvis «grå alderdom må framkalle ærefrykt», og som gjennom historien så vel som i hans tid har hatt et så betydelig publikum at dens berømmelse og virkekrets er på høyde med de hellige skrifter, og overgår alle de klassiske (sitert i DF2:V).⁸

1800-tallets folkebokforskere mente at *De syv vise Mestres* nedstammer fra «Orienten» og fant veien fra indiske landsbyer til Europa med folkevandringen. Rita Schlusemann (2023) oppsummerer den tilgjengelige forskningen med at opphavet sannsynligvis er mellompersisk fra 5–600-tallet. Tradisjonen deles i to grener: En med syrisk, gresk og arabisk opprinnelse, og en fra

Persia. Tidlige versjoner av den første grenen inkluderer språkene syrisk, bysantinsk, arabisk, hebraisk og spansk, mens den andre har to undergrupperinger på blant annet fransk, tysk og latin. Fra 1100-tallet til 1700-tallet ble forskjellige versjoner av fortellingen skrevet i minst 31 språkområder. Den franske *Roman de sept sages de Rome* (datert til 1155–90) regnes for å være arketypen for de senere europeiske versjonene. Den eldste danskspråklige oversettelsen ble utgitt mellom ca. 1570 og 1577 (Schlusemann 2023: 87–88). Denne finnes bare i kopi. Utgaven som er trykt i *Danske Folke-bøger*, med tittelen *Keyser Pontiano historie met hans Søn Diocletiano / Lystig at lese / imod Quindernis Utroskaff*, er den såkalte Rostock-utgaven (1591).

De syv vise Mestres er en såkalt skuffe-roman, hvor en rammefortelling danner den strukturelle kassa som holder «skuffene», de små fortellingene som fortelles i romanen. Rammefortellingen er en «ond stemor»-historie, og som tittelen viser tematiserer den kvinners utroskap, og ikke minst, løgnaktighet. Den åpner med keiser Pontianus i Roma og hans kone som ligger for døden. Hun får ham til å love at han ikke skal la sin neste kone oppdra deres sønn Diocletanus. Keiseren sender sønnen sin til syv vise mestre utenfor Roma for at de skal stå for hans utdanning. I mellomtiden gifter keiseren seg på nytt. Den nye keiserinnen blir ikke gravid, og ber etter hvert keiseren om å sende bud på sin sønn Diocletanus.

Før Diocletanus reiser hjem, leser han og de syv vise mestre i stjernene at han må la være å tale i syv dager etter hjemkomsten. Diocletanus overholder påbudet, og keiseren blir bekymret og bedrøvet. Keiserinnen ber ham om å sende Diocletanus til

8. «das durch graues Altertum uns Ehrfurcht abgewinnen muss [...] daz es Rücksicht auf Celebrität und die Größe seines Wirkungskreises die heiligen Bücher erreicht, und alle Classischen übertrifft» (sitert i DF2:V). Med DF2 mener jeg *Danske Folke-bøger i det 16. og 17. Aarhundrede Andet Bind*.

hennes gemakker så hun kan få ham i tale. Når Diocletanus kommer til sin stemor prøver hun å forføre ham, men han forholder seg taus og avvisende. Keiserinnen river da i stykker klærne sine helt ned til navlen, klorer seg selv i ansiktet, og anklager Diocletanus for voldtekt. Han forsvarer seg ikke, men fortsetter å tie, og blir dermed dømt til døden. Så begynner en sju dager lang allegorisk kappestrid mellom keiserinnen og de syv vise mestrene. Hver dag forteller de hver sin historie – keiserinnens fortellinger argumenterer for at keiseren ville gjøre klokt i å henge sønnen sin, mens de syv vise mestrenes fortellinger argumenterer for at kvinners ord og karakter ikke er til å stole på. På denne måten lykkes de syv vise mestrene i å utsette henrettelsen.

Den åttende dagen kan Diocletanus endelig forsvare seg. Han rir inn i byen kledd i purpur og akkompagnert av trompeter, harper og krumhorn. Der erklærer han sin uskyld og avslører at en av keiserinnens tjenestepiker egentlig er hennes mannlige elsker i forkledning. Deretter viser han sin far keiseren at fedre noen ganger kan gjøre sine sønner urett. Dette gjør han ved å fortelle sin fortelling: Eventyret om ridder sønnen Alexander, en fortelling som Alexander både strukturelt og narrativt er en egen liten roman.⁹

Alexander vokser opp som eneste sønn hos en ridder og hans kone. En dag flyr en nattergal inn vinduet hos dem og synger. Alexanders far, som har latt sønnen vokse opp hos en vis mester, slik keiseren i ramme fortellingen har, ber ham om å tyde hva fuglesangen betyr. Alexander vegrer seg først, for han tror ikke faren vil like budskapet, men må til slutt gi seg. Fuglens spådom er at én dag skal Alexanders foreldre tjene ham:

Hans far skal holde vannfatet for ham når han skal vaske hendene, og hans mor skal holde håndklede for ham når han skal tørke dem. Alexanders foreldre reagerer på en slik respektløshet fra deres sønn, og faren kaster ham ut gjennom vinduet i borgen så han havner i sjøen.

Alexander klarer å svømme til en klippe, hvor han etter lang ventetid plukkes opp av sjømenn med onde hensikter. Fordi han er en kjekk og flott ung gutt blir han solgt til en hertug som forstår hvor klok han er og tar ham med til landets konge. Kongen trenger nemlig et råd. Han har tre ravner som flyr etter ham hvor enn han går, og skrikene deres plager ham. Alexander kan tyde deres skrik, og løser dermed kongens problem. Kongen adopterer den kloke Alexander og erklærer at han skal gifte seg med hans datter og bli «en sand Konge udi Egypten» (DF2:164).

Alexander vokser opp og blir uslåelig i turneringer. Han ber om å få reise til en keiser, Cyrus, for å lære av ham. Der får han servere keiserens mat. Ikke lenge etter kommer Lodvig, kongesønn av Israel, som skal tjene samme keiser. Han og Alexander er så like hverandre at folk ikke kan se forskjell på dem, bortsett fra at Alexander er sterk og Lodvig er «blødagtig og Suager» (DF2:167). De blir straks gode venner. Når Lodvig forelsker seg i keiserens datter Florentina, beiler Alexander til henne på Lodvigs vegne, og når ridderne i keiserens gård truer Lodvig på livet, vil Alexander kjempe mot dem på hans vegne. Da gir de seg, for ingen kan slå Alexander.

Det kommer bud til Alexander om at kongen av Egypt er død, så han må reise hjem og gifte seg og ta over tronen. Lodvig gir ham en gullring han alltid skal ha på seg.

9. Fortellingen om Alexander tar opp en tredjedel av bokas sideantall og er delt opp i flere kapitler. I salgsannonsene til Diurendahl kommer det fram at den også selges som en separat fortelling, «Om Alexander en Ridders Søn» (Norske Intelligenssedler 1793).

Geydon, kongesønn av Spania, som har tatt Alexanders plass, legger merke til Lodvigs forhold til Florentina og tilbyr seg å forsvare keiserens ære, som Lodvig har krenket. Lodvig erklærer at han vil slåss for å bevise sin uskyld, men betror Florentina at han regner med å dø, for han duger ikke til kamp. Florentina vet råd: Han skal reise til Egypt og få Alexander, som er så lik ham av utseende, til å kjempe i hans sted.

Lodvig reiser til Egypt og ber Alexander om hjelp. Alexander vil hjelpe, men skal til å gifte seg, så Lodvig må ta hans plass i bryllupet. Det gjør Lodvig, og han legger et sverd mellom seg og den nye dronningen for å bevare kyskheden mellom dem. Når Alexander kommer tilbake overrasker han dronningen med å kysse henne kjærlig. Hun sier: «Det vare vel nu tid at du beuiste mig it kierligheds tegen» (DF2:181). For å opprettholde illusjonen om at han har vært der hele tiden, forklarer Alexander at han fram til da testet henne, fordi kvinnekjønnene er svakt. Dette misliker dronningen, og når hun etter hvert blir forelsket i en ridder på slottet, går de to sammen om å forgifte Alexander.

Alexander dør ikke av giften, men blir spedalsk. Han forlater landet og reiser til Israel der Lodvig nå er konge. Der slår han seg sammen med de andre spedalske foran slottet. Etter hvert ber han om å «i Alexanders navn» få komme inn til keiseren, og til og med å få drikke av keiserens staup. Lodvig sier ja fordi Alexanders navn er brukt, og da viser Alexander fram gullringen så Lodvig kjenner ham igjen. Lodvig lover å gjøre Alexander frisk fra spedalskheten, men ingen av hans legekyndige eller vise menn kan hjelpe.

I en drøm får Alexander vite at dersom han bader i blodet til Lodvigs fem små sønner, vil han bli frisk. Han forteller ikke

dette til Lodvig, men Lodvig får en åpenbaring som sier ham at Alexander vet hvordan han kan bli frisk. Når Lodvig får vite hva som må gjøres, slår han sine fem sønner i hjel. Alexander bader i blodet deres og blir frisk. Når barnas mor, Florentina, får vite om sønnenes død, gleder hun seg over at de kunne redde Alexander, og de går til barnas rom for å se dem. Lodvig og Florentinas trofaste vennskap har blitt belønnet: Barna kommet tilbake til livet, de danser rundt og synger «Te Deum laudamus».

Alexander reiser hjem, dømmer sin svikefulle dronning og hennes elsker til døden, og gifter seg deretter med Lodvigs eneste søster. Han besøker sin far ridderen, og fordi han er en konge som skal spise hos dem, vil de hjelpe ham med å vaske hendene. Nattergalens spådom går i oppfyllelse: Faren holder vannfatet og moren holder håndkledet for ham. Da avslører Alexander hvem han er, tilgir sine foreldre og tar dem med seg tilbake til Egypt så de kan regjere sammen med ham.

Utenfor *De syv vise Mestres* kontekst, er Alexanders historie en fortelling om klokskap, lojalt vennskap og livets omskiftelighet. Den overordnede tematikken i *De syv vise mestre*, kvinners utroskap og løgnaktighet, tematiseres bare i hendelsen der Alexanders kone forgifter ham, et *plot point* hvis viktigste funksjon er å framtvinge vennen Lodvigs store offer, drapet på de fem sønnene hans. Skillingsviseadaptasjonen av fortellingen Alexander har nettopp vennskap som sitt mest sentrale tema.

Abrahamson, Nyerup og Rahbek (1814) mente at den eldste versjonen av visa om Alexander, ridderens sønn, ble trykt på tysk i *Deutsches Museum* i 1776, men den kan ha eksistert i småtrykk før det. Visa teller 158 strofer og forteller hele den historien som er fortalt i folkeboka. Den går inn i en større

tradisjon der folkebøker, ballader og skillingviser møtes i lange episke viser, sammen med for eksempel Axel og Valborg og Brynnings vise (se Refsum 2021).¹⁰ Visas paratekst henvender seg eksplisitt til et folkebokpublikum, både med folkebøkens velkjente forklarende tittel: *En nye Vise, Om en Ridders Søn ved Navn Alexander, Som af sin egen Fader for en Fugle-Sangs Udtydning blev i Stranden udkast, og dog underligen reddet af nogle fremmede Skippere, indtagen og bortsolgt, kom dog meget underligen til Ære og Værdighed, og blev en mægtig Konge udi Ægypten, hvilket, samt andre Omstændigheder, som sig for hannem mærkeligen er tildraget, denne historiske Vise tydeligen udviser, og giver den fromme Læser tilkjende*, og med undertittelen «Componeret alle dem til Villie som have Lyst til Historier». Bruken av betegnelsen «Historier» viser til en av folkebøkens sjangerbetegnelser på 17- og 1800-tallet.

De to utgavene som foreløpig er kjent i Norge er begge trykt på 1840–50-tallet av Frederik Thronsen Steen og hans enke. Samtidig trykte samme trykkeri folkebøker med A. Th. Nissen på redaktørplass, for eksempel en utgave av *De syv vise Mestre: En Skjøn Historie om de syv vise Mestere: hvorledes Pontianus, den romerske Keiser befalede dem sin Søn Diocletianum at lære ham de syv frie Kunster; og hvorledes han formedelst sin Stedmoders Utroskab blev syv Gange ført til Galgen, men hver Gang ved Mesternes skjønne Lignelser reddet fra Døden og blev siden Keiser i Rom. Meget lystig og nyttig at læse imod de falske Kvinders Utroskab* (1847). A. Th. Nissen annonserer i 1851 en rekke folkebøker til salgs «For Almue-Biblioteker» blant annet sammen med andaktsbøker, «enkelte Udgaver af Skillingmagasinet»,

læreboka «Agrikultur-Chemi» og «Trøstebog for bekymrede Forældre» (Nissen 1851). Vi ser en spredning i det litterære repertoaret som tilsvarer utvalget hos Diurendahl sekstiåtti år tidligere, eller for den saks skyld i katalogene over *Bibliothèque bleue* i Frankrike på 1600-tallet. I tilgjengelighetsforstand var det i praksis ingen motsetning mellom opplysende litteratur og underholdningslitteratur, hva enn lærde kritikere måtte mene.

Visa om Alexander forutsetter til en viss grad at sangerleseren kjenner fortellingen fra før, og henter elementer fra en godt etablert sangtradisjon. Noen elementer ved fortellingen nevnes ikke eksplisitt, som at figuren «keiserens datter» og «Florentina» er den samme, eller, på et senere tidspunkt, at figuren «keiseren» refererer til Alexander selv. Dette kan være uhell fra en travel viseadaptørs side, men et publikum som har lest fortellingen vet hva som kommer og hvilken figur som er i bevegelse på et gitt tidspunkt i handlingen. Som i visa om Jerusalems skomaker er også denne visa lagt i munnen på en jeg-person:

Min Fader var en Ridder saa fiin
Over Slot og Fæste med Ære,
En adelig Frue var Moder min,
De havde hinanden saa kjære.
Men Lykken vender sig ofte om.

2. Jeg deres eneste Barn forsand,
Høit holden i Agt og Ære,
Dog sendte de mig saa langt fra Land,
Til fremmede Mestere at lære.

Også her åpner skiftet av fortellerinstans for økt identifikasjon med hovedpersonen. En slik eventyrfortelling har ikke den eksplisitte

10. Blant disse skiller Axel og Valborg seg ut fordi den har status som ballade og et mer alderdommelig preg, men den ble markedsført på samme måte og til samme publikum som andre «romaner i sangform» (se Refsum 2021).

eksempelfunksjonen som Jerusalems skomaker, men et av skillingsvisenes etablerte sjangertrekk på dette tidspunktet er at enhver vise kan tjene som eksempel.

Visa skal «Synges under den Melodi som Axel Tordsens Vise», og den benytter seg av balladetrekk som ble med inn i etterklangvisene. Det gjelder for eksempel faste formler som «med Ære», eller fortellerkommentarer som «Jeg vil det for sandingen sige». Melodivalget fører også med seg en intertekstuell tilhørighet til Axel og Valborg som hele tiden forsterkes gjennom omkvedet «Men Lykken vender sig ofte om». Fortellingen om Alexander, når sett i konteksten av *De syv vise Mestres*, har som konkluderende moral at foreldre kan gjøre feil, men bør tilgis for det. I visa bidrar derimot melodien, sangerleserens forventede kjennskap til innholdet i Axel og Valborg, og den konkrete ordlyden i omkvedet, til å vektlegge skjebnens gang og livets tendens til å snu seg fra vonde til gode hendelser, vel å merke for den som er rettskaffen, klok, og lojal mot sine venner.¹¹ Også visetittelen trekker fram «hvilke andre Omstændigheder, som sig for hannem mærkeligen er tildraget [...] og giver den fromme Læser tilkjende». Moralen erklæres eksplisitt i de siste strofene:

155. Denne Historie er sangvis beted,
Enhver dermed at paamminde
Om Lykkens store Ustadighed,
Saavel hos Mand som Kvinde.

156. Thi den ophøier og kaster omkuld,
Og ofte det sig mon hænde,
At den der i Dag er mægtig og bold,
I Morgen maa lyde og tjene.

157. En trofast Ven at have Kjær,

Behager vist Gud vor Herre,
I Nød han bedre end røde Guld er
At hjælpe den trængt monne være.

158. Gud derfor give os Venner slig,
Som vi kan tro udi Fare,
Og fra det Hjerte, som er med Svig
Befængt, os fri og bevare.

Men Lykken vender sig ofte om.

En moraliserende konklusjon er et kjent skillingsvisetrekk, og legger en ekstra dimensjon til fortellingen som folkeboka ikke har. Fortellerinstansen, som i framføringen blir ett med sangerleseren, har muligheten til å reflektere over hva historien lærer oss. Der *De syv vise Mestres* viser at kvinner ikke er til å stole på, og at en far gjør lurt i å være lojal mot sin sønn framfor sin kone, viser Alexander-visa at gjennom skjebnens lunefulle gang vil en trofast venn være vårt beste vern, og Gud holder sin hånd over de som utviser slikt vennskap. Dette gjøres gjennom utskillelsen av Alexander-fortellingen som separat fortelling, gjennom skiftet av fortellerinstans i viseadaptasjonen, og gjennom endringen i paratekst fra vektlegging av kvinners utroskap til venners troskap.

Disse skillingsvisene er bare to eksempler på anvendelsen av folkebøker og folkebøkernes motiver i norsk kulturhistorie. Viseadaptasjonene av fortellingene om Jerusalems skomaker og om riddersønnen Alexander er tegn på den appetitten folkebokleserne hadde på medrivende fortellinger – også i nye formater og sjangre. I visene møtes velkjente folkebokmotiver, figurer og handlingsforløp, og skillingsvisenes fortellerform og moralske tendens. Sammenkoblingen av alt dette gamle velkjente skaper nye kulturprodukter. Dette er

11. For øvrig er det interessant hvordan verken fortellingen eller visa straffer Alexander eller Lodvig for at de lyver og har utenomekteskapelig sex, tvert imot er Gud på deres side også gjennom slike handlinger.

aspekter ved tekstkulturen i Norge som vi deler med mange andre land i Europa, som vi ikke hadde hatt tilgang på uten forskning på skillingsvisene, og som vi på grunn av den manglende forskningen på folkebøker vet altfor lite om.

Jeg har presentert et knippe eksempler på kilder som forteller oss noe om utbredelsen av folkebøker i Norge. Både kunnskap om det tidlige norsk-danske bokmarkedet, overleverte kritiske refleksjoner rundt befolkningens lesevaner, og lovgivning på 16- og 1700-tallet viser hvor tilstedeværende disse «små historiene» har vært. Fortellingene i folkebøkene har forplantet seg både til muntlig tradisjon og til visekulturen.

Jeg mener det ikke er en overdrivelse å si at folkebøkene har vært en grunnleggende bestanddel i norsk litteratur- og kulturhistorie, og at det er på høy tid å utforske nærmere hvilken innflytelse de faktisk har hatt. Forrige opptelling av dansk-norske folkebøker ble gjort under arbeidet med *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Aarhundrede* tidlig på 1900-tallet. Forskning på skillingsviser har medført at det stadig dukker opp eldre trykk som tidligere var ukjente, og ved hjelp av komparative tilnærminger til andre land skapes ny kunnskap om den norske medievirkeligheten. Hvem vet hva som kan skjule seg i arkivene rundt omkring, og hvilke sammenhenger som kan spores mellom folkebøkene og andre sjangre og kunstformer?

Litteratur

Abrahamson, Werner; Nyerup, Rasmus; Rahbek, Knud Lyhne (red.). 1814. *Udvalgte danske Viser fra Middelalderen. Efter Anders Sørensen Vedels og Peder Syvs trykte udgaver og efter haandskrevne Samlinger udgivne paa ny af Werner Abrahamson, Rasmus Nyerup, og Knud*

Lyne Rahbek. 5te Tome. Kjøbenhavn, J. F. Schulz.

Appel, Charlotte 2001. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark.* København, Museum Tusulanums forlag.

Apelseth, Arne 2004. *Den låge danninga. Skriftmeistring, diskursintegrering og tekstelege deltakingsformer 1760–1840.* Dr.avh. Universitetet i Bergen. Tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016111748001.

Apelseth, Arne 2005. Lesande og skrivande bønder og 'det norskfaglege'. I Atle Døssland og Geir Hjorthold (red.). *Lesande og skrivande bønder. Foredrag frå eit symposium.* Volda, Høgskulen i Volda.

Berg, Siv Frøydis; Haugen, Trond; Lavold, Bente; Nyborg, Chris; Palandri, Chiara; Ressem, Astrid Nora (red.) 2023. *Peder Rafns visebok.* Opprinnelig utgitt 1641. Ebok. Oslo, Det norske språk- og litteraturselskap/bokselskap.no. Tilgjengelig fra: <https://www.bokselskap.no/boker/pederrafn/tittelside>.

Brandtzæg, Siv Gøril 2021. Dommedag og skøyteløp. Skillingsviser som kulturarv og studieobjekt. I Siv Gøril Brandtzæg og Karin Strand (red.). *Skillingsvisene i Norge 1550–1950. Studier i en forsømt kulturarv*, 9–46. Oslo, Scandinavian Academic Press.

Beyer, Edvard 1982. *Norges litteraturhistorie. 2: Fra Wergeland til Vinje.* Oslo, Bokklubben Nye Bøker.

Boll-Johansen, Hans 1986. *Verdens litteraturhistorie 1450–1720.* Oslo, Gyldendal.

Bull, Francis 1924. *Norges litteratur: Fra reformationen til 1814.* Oslo, Aschehoug.

Bäckström, Per Olof 1848. *Sagor, legender og äfventyr efter äldre upplagor och andra källor utgifne, jemte öfversigt af svensk folkläsnings från äldre til närvarande tid.* Stockholm, A. Bohlins Förlag. Tilgjengelig fra: <https://www.google.no/>

- books/edition/Svenska_Folkb%C3%B6cker_Sagor_Legender_Och/ZWxWAAAACAAJ?hl=no&gbpv=0.
- Brandtzæg, Siv Gøril og Strand, Karin (red.) 2021 *Skillingsvisene i Norge 1550–1950. Studier i en forsømt kulturarv*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Bø, Olav; Grambo, Ronald; Hodne, Bjarne og Hodne, Ørnulf 1982. *Norske eventyr*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Cohen, Margaret 2002. *The Sentimental Education of the Novel*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Chartier, Roger 1987. *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Oversatt av Lydia G. Cochrane. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Cole, Richard 2015. When did the Wandering Jew Head North?. *Scandinavian Studies*, vol. 11 (2).
- Driscoll, Matthew 2015. Arthurian Ballads, rímur, Chapbooks and Folk Tales. I Marianne Kalinke (red.). *The Arthur of the North. The Arthurian Legends in the Norse and Rus' Realms*. Cardiff, The University of Wales Press.
- Fet, Jostein 1995. *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Görres, Joseph 1807. *Die teutschen Volksbücher. Nähere Würdigung der schönen Historien-, Wetter- und Arzneybüchlein, welche theils innerer Werth, theils Zufall, Jahrhunderte hindurch bis auf unsere Zeit erhalten hat*. Heidelberg, Mohr und Zimmer.
- Hodne, Ørnulf 1992. Jerusalems skomaker i Norge. En gammel vandrelegende, – og en tysk folkebok. *Ung Teologi*, vol. 25 (2).
- Horstbøll, Henrik, 1999. *Menig mands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1540–1800*. København, Museum Tusulanums forlag.
- Kjær, Jonna 1994. «'Tistrand og Indiana' eller 'Lykkens tumblebold'» – fortællinger om Tristan og Isolde i Norden. I Inge Degn, Jens Høyrup og Jan Scheel (red.). *Michellanea. Humanisme, litteratur og kommunikation. Festskrift til Michel Olsen i anledning af hans 60-årsdag den 23. april 1994 Sprog og kulturmøde 7 1994*. Aalborg, Aalborg Universitetsforlag.
- Moretti, Franco 2000. The Slaughterhouse of Literature. *Modern Language Quarterly*, vol. 61 (1), s. 207–228.
- Nyerup, Rasmus 1816. *Almindelig Mor-skabslæsning i Danmark og Norge igjennem Aarhundreder*. Kjøbenhavn, Brødrene Thiele.
- Nyrop, Kristoffer 1907. *Fortids sagn og sange 2. Den evige jøde*. København, Gyldendal.
- Refsum, Anne Sigrid 2021. Visa om ridder Brynning. En skandinavisk *superhit*. I Brandtzæg, Siv Gøril og Strand, Karin (red.). *Skillingsvisene i Norge 1550–1950. Studier i en forsømt kulturarv*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Refsum, Anne Sigrid 2023. 'Jeg, som en Vise kun er'. Fortellende stemmer i norske skillingsviser». *Edda*, vol. 110 (4).
- Ressem, Astrid Nora 2021. «Kom hid og kjøp! For her er viser mang'!» I Siv Gøril Brandtzæg og Karin Strand (red.). *Skillingsvisene i Norge 1550–1950. Studier i en forsømt kulturarv*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Richter, Anna Katharina 2009. *Transmissionsgeschichten. Untersuchungen zur dänischen und schwedischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit*. Beiträge zur nordischen Philologie 41. Tübingen/Basel, A Francke Verlag.
- Schlusemann, Rita 2023. The Dissemination and Multimodality of *Historia septem sapientum Romae*. I Rita Schlusemann et. al (red.). *Top Ten Fictional Narratives of Early Modern*

- Europe. Translation, Dissemination and Mediality.* De Gruyter.
- Schlosemann, Rita; Blom, Helwi; Richter, Anna Katharina; Wierzbicka-Trwoga, Krystyna (red.). 2023. *Top Ten Fictional Narratives of Early Modern Europe. Translation, Dissemination and Mediality.* De Gruyter.
- Semmingsen, Ingrid 1980. *Norges kulturhistorie 4: Det gjenfødte Norge.* Oslo, Aschehoug.
- Skramstad, Per Erik. *Folkebøker på 15- og 1600-tallet.* <https://www.gravgaver.no/folkebok.htm>. Lest 20.09.2024.
- Tveterås, Amund 1950. *Den norske bokhandels historie. 1: Forlag og bokhandel inntil 1850.* Norsk bokhandel-medhjelper-forening.
- Vinje, Aa. O. 1866. *Storegut.* Christiania, Eiget Forlag. Tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2020040348045
- Visted, Kristofer 1952. *Vår gamle bondekultur.* Oslo, Cappelen.
- Wingård, Rikard 2011. *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionestetik.* Dr.avh. Uddevalla, Frondes.
- Kilder**
- Anon. 1591. *Keyser Pontiani historie met hans Søn Diocletiano. Lystig at læse imod Quindernis wtroskaff.* I J. P. Jacobsen og R. Paulli (red.) 1916 *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede Andet Bind.* København, Gyldendalske boghandel – Nordisk forlag.
- Anon. 1631. *Sandru Beskriffuelse Om en Jøde / som vaar Fød og Baaren til Jerusalem ved naffn Ahaswerus, huilcken Personligen haffuer været nærværendis til stede / Da Christus er bleffuen Kaarsfist oc indtill denne tid / udaff den Almectigste Gud / ved Liffuet er bleffuen oppeholden.* I J. P. Jacobsen og R. Paulli (red.) 1916 *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede Første Bind.* København, Gyldendalske boghandel - Nordisk forlag.
- Anon. 1840. *En ny Vise om en Ridders Søn ved Navn Alexander, som af sin egen Fader, for en Fuglesangs Udtydning, blev i Stranden udkastet og dog underligen reddet af nogle fremmede Skippere, indtagen og bortsolgt, kom dog meget underligen til Ære og Værdighed, og blev en mægtig Konge udi Ægypten, hvilket samt andre Omstændigheder, som sig for hannem mærkeligen er tildraget, denne historiske Vise tydeligen udviser og giver den fromme Læser tilkjende.* Christiania, F. Steen.
- Anon. 1847. *En Skjøn Historie om de syv vise Mestere : hvorledes Pontianus, den romerske Keiser befalede dem sin Søn Diocletianum at lære ham de syv frie Kunster; og hvorledes han formedelst sin Stedmoders Utroskab blev syv Gange ført til Galgen, men hver Gang ved Mesternes skjønne Lignelser reddet fra Døden og blev siden Keiser i Rom. Meget lystig og nyttig at læse imod de falske Kvinders Utroskab.* Christiania, A. Th. Nissen/F. T. Steen.
- Anon. *En sandfærdig Beretning om Jerusalems Skomager, kaldet Hasverus. som nu i over sytten hundrede Aar haver vandret af et i et andet land, og efter Beretningen skal være seet udi adskillige Provindser, udi Danmark og Norge, og med det første er forventendes til Smaalandene.* Tromsø, G. Kjeldseths Bogtrykkeri.
- Asbjørnsen, P. Chr. 1845. *Norske huldreventyr og folkesagn.* Utgåve ved Olav Solberg. Ebok. Oslo, Det norske språk- og litteraturselskap/bokselskap.no. Tilgjengelig fra <https://www.bokselskap.no/boker/huldreventyr/tittelside>
- Collett, Camilla. «Badeliv og Fjeldliv». Den Constitutionelle no. 134 søndag 14. mai 1843.

- Frimann, Claus 1790. *Almuens Sange*. København: Gyldendals Forlag. Tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009040112002.
- Holberg, Ludvig 1720. *Peder Paars. Poema Heroico-comicum af Hans Michelsen Med tvende Fortaler og Just Justesens Anmerkninger*. 3. utgave. Tilgjengelig fra: <https://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=Paars%2FPaars.page;toc.depth=1;brand=&chunk.id=start>
- Holberg, Ludvig 1742. *Jødiske Historie. Fra MACCABÆERNES souveraine Regimente indtil denne Tid*. TOM. II. Kiøbenhavn, Ernst Henrich Berling. Tilgjengelig fra: https://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=Joediske_hist%2FJHTom2.page;toc.depth=1;brand=&chunk.id=start
- «Indhæftede Historier for Liebhabere». Norske Intelligenz-Sedler, onsdag 30. oktober 1793. Tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_norskeintelligenssedler_null_null_17931030_31_44_1
- Nissen, A. Th. 1851. «For Almue-Bibliotheker». Christiania-Posten onsdag 22. oktober 1851. Tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_christianiaposten_null_null_18511022_1_1115_1
- Secher, V. A., red. 1909. *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks lovgivning vedkommende: 1558–1660. Bind 4: 1558–1660*. København: G. E. C. Gad.
- Wessel-Berg, Frederik August, red. 1841. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660–1813*. Christiania: J. W. Cappelen.